

**СТОПАНСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИТЕ
В ДОКУМЕНТАЛНОТО НАСЛЕДСТВО НА ГЕОРГИ СТ. РАКОВСКИ**

Петко Ст. ПЕТКОВ

Abstract: *This article analyzes the understanding of Georgi St. Rakovski on the economic situation and opportunities for economic development of the Bulgarians on the basis of his preserved documentary heritage. His opinion about the geographical location, the demographic potential and the social status of the Bulgarians is shown. His attitude towards the ruling Ottoman government, neighboring states and Great powers is revealed in connection with the economic progress of the Bulgarians.*

Key words: *Georgi Stoykov Rakovski, economic condition, economic development, demographic nationalism, economic nationalism, Bulgarian trade association*

JEL: N01, B10

Изследванията за по-видните дейци на българския преход към Новото време, романтично наричан Възраждане, са много. Значителна част от тях е посветена на идеите и възгледите им по актуални въпроси на тогавашното обществено развитие и перспективи за бъдещето. Преобладават проучванията за различните аспекти на политическите идеологии, в тази област са и нескончаемите спорове, тъй като към политико-идеологическата тематика насочват вниманието си автори с различни лични убеждения и ценности, а и дълго време у нас беше наложен определен идейно-политически стереотип, чието преодоляване беше трудно, а и нееднакво желано от отделните изследователи. Аналитичните обзори на водещите идеи за стопанското развитие на българския народ не заемат първостепенно място в научната литература, те се броят на пръсти. А свидетелства от епохата не липсват, макар не за всички значими личности те да са запазени в еднакво задоволителна степен.

Като си поставям далечната цел да работя за постепенното запълване на тази празнина и да допълня съществуващите представи за стопанските възгледи на водещите български обществени дейци през XIX в., аз начевам с Първия в много отношения радетел за българско народно свестяване и стопански прогрес – Георги Стойков Раковски.

Животът, идеите и дейността на видния котленец са познати от двата солидни биографични труда на М. Арnaudов и В. Трайков (Arnaudov, 1922; Трайков, 1974). Особено важно в случая е обстоятелството, че значителна част от документалното наследство на Г. С. Раковски е запазено и издадено, а то съдържа информация и по интересувашата ни тема. То е и документалната основа на настоящото проучване, което има за цел да хвърли светлина върху разбиранията на Раковски за стопанското състояние и възможности за развитие на българите.

1. Географско разположение, демографски потенциал и социален статут на българите според документалното наследство на Г. С. Раковски. Отношение към управляващата османска власт.

Още в труда си „Показалец“ („Показалец или ръководство как да си изискват и издирят най-стари черти нашего бития, языка, народопоклонения, старого ни правления, славнаго ни прошедствия и проч.“ – 1859 г.) Г. Раковски дава израз на категоричното си разбиране за географското разположение на българите на Балканския полуостров. Според него след падането си под османска власт българският народ се е разселил във Влашко, Богданско (Молдова), Немско, в Бесарабия и в други части на Русия. Но въпреки това към средата на XIX в. по броя си българите значително превъзхождат всички други народи в европейската част на Турция. Според Раковски българското землище се простира от тогавашните граници на сръбското княжество („от Радуетац, де се стича Тимок река у Дунав“) по цялото дунавско крайбрежие до устието и вливането в Черно море при Сулина, а оттам по черноморския бряг „чак до Въспора по Руманска (тракийска) страна“; след това по брега на Мраморно море и крайбрежието на Бяло море „до Солун града“ като изключва крайбрежните градове („де обитават помесени българи с преселци римогърци, турци, армени, евреи и цигани“). От Солун до Атонската Света гора „так же повече обитатели и туземний народ са българи“, а след

Атон и залива Арта „през Албания до Нови пазар... , а от тамо към запад до сръбское днешное пограничие, кое почва близо до Крушовица“ стига отново до вливането на Тимок в Дунава. По всички тези места според Раковски, „като изключим неколцина римогърци, погърчени арбанаси, турци, евреи и цинцари (хромовласи), вси прочии, ако ги попиташ „Какъв сте народ?, казват Българи или българи или булгари“ (Rakovski, 1967, p. 235).

Демографският потенциал на народа той изчислява обикновено на около шест милиона души: „Българский народ, кой живее в Турска днес названа Европа, съставя повеч от 6 милиона души и според правда по силнаго намери се под власти негово величества султана турски“¹. За социалното положение на българите Раковски се изказва категорично. Още в първия брой на в. „Дунавски лебед“ той се изявява като добър познавач на действителните приоритети на сънародниците си, значителна част от които са селяни, здраво свързани със земята: „Българи знаят твърде добре, че в други държави има робство и бедност до най-висок степен и простонародие се числи като добивка и притежание богатим и благородним. А в България и най-простий селянин си има къща и земя доволна да работи и да живее на свое прадедно огнище“². Тази оценка се потвърждава и от някои чужди наблюдатели. Според кореспондента на „Кьолнише цайтунг“ А. фон Хун в навечерието на Освободителната война 1877-1878 г. българите са „един състоятелен, богат народ“, който „се намерваше в такова благосъстояние, в каквото малко народи се намерват в цивилизована Европа“ и „се наслаждаваше почти с по-големи права, отколкото самите му избавители“ – русите (Von Hoop, 1887, pp. 3-5).

Г. Раковски приема като абсолютна истина, „че всичките почти българи са притежатели земи по наследство или що са си купили сами. А то е било так още от времената на завладението турско и всичките досегашни владетели са пазили на това строго“³. Той описва българския народ като „земеделчески, трудолюбив, гостоприемен и мирен“, който пази имота, честта и достойнството си и няма робско самочувствие (Archive of Rakovski, 1952, p.

¹ Дунавски лебед, I, 30, 18 април 1861, с. 1.

² Дунавски лебед, I, 1, 1 септември 1860, с. 1.

³ Бъдущност, I, 5, 5 април 1864, с. 1.

275). Като наблюдателен и проникателен народовед, още в известния си „Показалец“, той отразява своето устойчиво разбиране: „Между българи владее дух равености и никакъв отличителен наслов за родопокोलение не отдават никому си, само по-стари почитат и уважават; както и по-храбрие. Най-бедному и сирому старцу, коги се появи между им, стават му на крака и му отдават първо седалище, и слушат го с почит и уважение! Най-простий селянин, българин, кога иде в град и се представи пред някого си богатого българина, отхожда със смелост и дързост като пред равнаго си съседа и брата” (Rakovski, 1967, pp. 237-238). Този особен български егалитаризъм или равенство в еднакво ограничените възможности, неправилно определян като демократизъм (Petkov, 2003, p. 141), Раковски изтъква постоянно. Той е един от първите идеолози на българския преход към Новото време, който разглежда липсата на потомствена българска аристокрация като положително обстоятелство с оглед прогресивното развитие, вкл. и в стопанската област. Редакторът на „Дунавски лебед“ споделя с гордост: „Кога бях в Русия, попитаха ме на едно званично място: „Е ли познавате Княжескаго?“ Аз же с насмеивание им отговорих, че между нас българи няма ни князове, ни княжоци, но всички сме равни. Прибавих, че наш народ не се дели на касти благородия и мужичество, но всички българи са благородни и почитат се помежду си с равна чест народности“⁴. Заключениеята на някои автори, че констатираната от Раковски социална изравненост и липса на аристокрация са достатъчни основания българското възрожденско общество да се определи като „демократичтно“, а Раковски като демократ, не са достатъчно аргументирани (Трайков, 1974, p. 377; Petkov, 2003, p. 141).

Отношението към османското държавно управление във връзка със социалното положение и икономическото състояние и перспективи за развитие на българите при Раковски не е еднозначно. Сам преживял редица негоди и авантюри, добре запознат със слабостите на османската управленска система, Раковски е категоричен в преценката си, че „Турция е до толко изнемощяла, щото от само себе си ще падне. Тий са веке изгубили военний дух; тий са се дали в разслаба; тий са осиромашели и нямат сребро и злато... турское царство е достигнало като една сянка или гнило тяло“ (Rakovski,

⁴ Дунавски лебед, I, 2, 22 септември 1860, с. 2.

1984, pp. 461-462). По посока на тази основателно критична линия Раковски постоянно информира читателите на своите вестници за нестихващия произвол, за огромния данъчен гнет и притеснения над българите от османските управници. Като коментира стопанските последици от Кримската война за българите, Раковски напомня: „Правителство отоманско наложи данъци чрезвичайни и извънредни на бедни българи. Силом бяха унуждени, за да многочислени войски препитават без ни една заплата“ (Rakovski, 1983, p. 17). Дори след Кримската война и издаването на Хатихумаюна през 1856 г. Раковски информира за случаи на тежък принудителен труд, при които местни турци задължават българите „да им жънат, особито искат млади девойки на тлъка да им жънат жито“⁵. В „Дунавски лебед“ той публикува сведения за продължаващи грабителства и беззакония: „По многи места явни разбойнически чети се скитат, убиват и грабят бедная рая, а никой не ги преследова“. И дава конкретен пример с убийството на български търговци и други заможни хора, дописки за които пристигат от различни места в България⁶.

В началото на 60-те години на XIX в. турският произвол над българите не е преустановен според редактора на „Дунавски лебед“. При това, обект на жестоката разправа са по-заможните и родолюбиви първенци. Имената на тези „знаменити българи“, убити в резултат от „крвопролитната турска политика“ в последните години, Раковски изброява в специална публикация от 28.08.1861 г.: хаджи Начо чорбаджи от Загора, „задето се беше малко повъздигнал и ищеше да брани народа от ежедневния угнетения и злоупотребления турков“; Божко чорбаджи от Карлово – по същата причина; търговеца Христо Пулиоглу – убит, а брат му Никола Пулиоглу – ограбен и отвлечен за откуп; хаджи Минчо от Търново, както и други заможни българи от Севлиево и други места⁷. Раковски често информира за прояви на разбойничесство, за нови непосилни данъци, за вредата от въвеждането от книжните банкноти (кайма)⁸. Безпощаден е и към откупвачите на данъци и други приходи, които със сила изтръгват от българското население до три пъти по-големи вземания от официално определените. Според него именно този пос-

⁵ Българска дневница, I, 11, 4 септември 1857, с. 2.

⁶ Дунавски лебед, I, 35, 23 май 1861, с. 2.

⁷ Дунавски лебед, I, 48, 28 август 1861, с. 1.

⁸ Дунавски лебед, I, 51, 22 септември 1861, с. 1.

тоянен произвол, злоупотребите на османските чиновници и местни първенци, „грабещи и събличащи народа ненаситно“, са основна причина за честите бунтове в северозападните български земи, определени от Раковски като „простонародно движение“ без политическа цел, но предизвикано от икономическото угнетение от страна на управляващите⁹. Затова и заради липсата на ефективна закрила десетки български семейства от този край напускат домовете си и търсят по-добър живот в Сръбското княжество: „Тия дни прибгнаха в Сърбия 15 семейства от Видинско окръжие, защото ги угнетявали твърде много и ги карали да орат за татари, като са ги и хранили без заплаца, откак са дошли. Също и от много други места са прибегли няколко си семейства“¹⁰.

За този постоянен икономически гнет Раковски обвинява не само османските власти, но и европейските велики сили, които знаят за тежкото положение на българите, но бездействат: „Западна Европа гледа хладнокръвно и нищо не ще да знай от всичко това, що се върши пред очи й и кое може да има твърде зли следствия“¹¹. Основният извод на публициста е: „Днес турски султан е една сянка, а неговото царство ся управлява от Западна Европа!“ (Archive of Rakovski, 1952, p. 155).

Но като наблюдателен анализатор и проницателен тълкувател на миналото и настоящето, Раковски не може да не оцени опитите за реформиране на османската държава, в това число и за подобряване на условията за стопанска дейност. Известно е, че той е един от малкото влиятелни българи, които свързват началото на Българското обновление и възраждане и с положително променящите се условия в Османската империя и започналите реформи през 30-те години на XIX в. (Petkov, 2012, p.165). След Кримската война Георги С. Раковски приканва султана „да подражае Петра Великаго“ като проведе истински преобразования и „тогда с душевно благодарение ще види за мало разстояние времени да и негова държава процветне, както и прочая Европа е процветнала“ (Rakovski, 1983, pp. 20-21). Той често напомня на читателите си основните обещания на султана в Хатишерифа от 1839

⁹ Българска дневница, I, 10, 28 август 1857, с. 1.

¹⁰ Дунавски лебед, I, 27, 31 март 1861, с. 2; I, 30, 18 април 1861, с. 1.

¹¹ Дунавски лебед, I, 51, 22 септември 1861, с. 1.

г.: „1. Равноправност между поданикам Турции. 2. Обезпечение живота. 3. Обезпечения имения и чести“. Но и не спестява основателната си критика заради неприлагането на обещаните реформи: „Гойзи Хатишериф, ако и да предначертаваше такова едно спасително законоустановление, обаче то остана мъртво писмо“. Според него и прехваленият Хатихумаюн – новият реформен акт от 1856 г. – „си остана мъртва книга, както и Гюлханския Хатишериф“¹². При това Раковски има свое научно обяснение за това какви са причините за неуспеха на реформите: „Отоманское правителство, колко и да се е старало досега да въведе това прогласено преобразование, обаче никакви почти успехи не е могло да получи, защото владеещото племе е народ неподготвен за това, т.е. народ неучен и превзет от най-голямо суеверие и пустоверие и научен от толкова векове да живее от грабителства и злоупотребления, без да са постарай и той да се развие в науки, в индустрия, земеделие и търговщина. Заради тия причини в Турско никоги не са престанали убийства, грабителства и всякаго вида злоупотребления“¹³. И с основание заключава: „Всеки турски ферман живее само три дни“ (Rakovski, 1983, p. 24).

2. Възможности и перспективи за прогресивно стопанско развитие на българите според Г. С. Раковски. Отношение към съседните държави и великите сили във връзка със стопанския напредък на българите.

Изходна позиция при анализа на тези въпроси за Г. Раковски са устойчивите качества, които според него притежава българският народ. Той „се отличава от других народов в Турска Европа по свои си особни нрави и обичаи... познат е най-паче за негова честност във всички си сношения; гостоприемство, кое е една особена благодетел на Възток“. И специално подчертава: „българский селянин е довел земеделие до едно такова развитие, щото България е названа житница Турции“¹⁴. Според Раковски тези всепризнати положителни черти на българите са и тяхното голямо преимущество с оглед възможния стопански напредък в условията на изостаналата османска дър-

¹² Дунавски лебед, I, 30, 18 април 1861, с. 1.

¹³ Дунавски лебед, I, 35, 23 май 1861, с. 1.

¹⁴ Дунавски лебед, I, 44, 1 август 1861, с. 1.

жава.

Едно от най-важните условия за просперитет и същевременно основен възглед на Г. Раковски по интересуващата ни тема е наличието на **частно владение върху основното производително средство – земята**. „Свобода и равноправност не би могла другояче да се даде едному народу, кой няма свое огнище, свое месторождение, свое частно отечество и кой е бил под толики тежки вътрешни угнетения“¹⁵. Често изтъкваните от него успехи в основния български поминък – земеделието – Раковски разумно обяснява с исторически установеното положение, „че всичките почти българи са притежатели земи по наследство или що са си купили сами“¹⁶. От този негов възглед е продиктувано и положителното му отношение към икономическите преобразования, замислени и проведени от румънския княз Александър Куза през 60-те години на XIX в., които Раковски одобрява¹⁷.

Друго положително условие за стопанския напредък на българите според Г. Раковски е запазването на **местното самоуправление**. Начело с честни и почтени българи, а не развратени и „злобни чорбаджии (яничари)“, то е сигурна предпоставка за развитието на свободната икономическа инициатива, на занаятите и търговията. „Днес българский народ, хотя и попал под турское иго, обаче свободно и без никакво препятствие си избира във всяко село кажда година по одного старейшина (коджа-баши по турски, кое значи буквално исто старейшина) и по одного бирника (капза-мал – бирник)... Най-сиромах селянин има това право да се избере на тая обществена служба, стига да е почитан человек“. Но в някои от по-големите градове и села тази изборна практика е компрометирана от користо мотивирани местни първенци – „избираемите старейшини се развратили и почнали сами тий да гонят това достойнство, употребляяще всеки укорителен начин, за да го постигат“. И посочва редица примери на такива случаи от цяла България¹⁸.

Като добър познавач на Източния въпрос, Раковски винаги съобразява българското обществено развитие, в това число и стопанското, с международните условия и по-главните **външни фактори**. В тази връзка той не се

¹⁵ Бъдущност, I, 9, 10 май 1864, с. 1.

¹⁶ Бъдущност, I, 5, 5 април 1864, с. 1.

¹⁷ Бъдущност, I, 8, 1 май 1864, с. 2.

¹⁸ Българска дневница, I, 16, 9 октомври 1857, с. 1.

поколебава публично да определи кампанията за преселване на българи в Русия в началото на 60-те години като „народоубийствена“ и като „лудост“¹⁹. На страниците на специално издадената брошура и във в. „Дунавски лебед“ той подробно обяснява тежките демографски и икономически последици за българите от тази руска инициатива, страстно се опитва да разубеди българските семейства, които се готвят да се преселят: „О, безумници... Защо сте такива луди? Тя (Русия), както и всяка друга като нея държава, иска да ви пресели в земята си, да ви направи поданици си, да ѝ работите и плащате, да ѝ давате синовете си войни (аскер), да ходят да мрат за нея! С една реч, тя ви преселва за ползата си, а не, че иска да ви направи някое си добро или милост“. Ако българите, които се преселват, „бяха живели в Русия и бяха видели какъв живот живеят тамошните селци, мужици назоваеми... без училища, без свобода да търгуват, без педя своя земя и всичко, що работят, да бъде за господаря, който ги притежава,... то уверени сме, че ни един от тях не би даже и помислил да иде в такова едно място да се зароби жив той и бедните му дечица“²⁰. При това, злото в случая не е едно. Според информацията на Раковски в споразумението за изселване на българи към Русия е предвидено и обратно преселение от Русия (Крим) към българските земи на татари, което утежнява демографската картина в някои региони. В писмо до Йосиф Дайнелов от 21.05.1861 г. Раковски е непримирим: „Земеделчески, трудолюбив, гостоприемнен и мирен народ ся изсели и дава ся под мъчителска ръка Русии, да го доведе в робско състояние, а вместо него Европа ся полни от гнуснави татари!“ (Archive of Rakovski, 1952, p. 275). По този ярък и недвусмислен начин Г. Раковски изразява своя **демографски национализъм**, ако мога така да се изразя, пламенно разубеждавайки заблудените според него българи от Видинско, преселващи се в Русия.

Отношението на „прогресивна Европа“ е интерпретирано нееднозначно от Г. Раковски. От една страна тя според него е склонна да помогне за българското политическо освобождение. Такава позиция той излага още в първия си „План за освобождение на България“ от 1858 г.: „Европа е разположена да съдействува..., западния сили не щат гледа хладнокръвно наше

¹⁹ Дунавски лебед, I, 49, 6 септември 1861, с. 1; I, 53, 3 октомври 1861, с. 1.

²⁰ Дунавски лебед, I, 53, 3 октомври 1861, с. 1.

движение, но щат възприе живо участие да по-скоро се реши и наша бъдущност и ми да живееме под равноправност и под наши народни закони“ (Rakovski, 1984, p. 462). Но Раковски е реалист и не се заблуждава, че европейските велики сили ще направят нещо повече от декларативни заявления и обещания за промени в Турция: „Всичките нейни (на Западна Европа) великолепни обещания и покровителства на християните в Турско не са друго нищо, освен с една особна цел: католиците искат да привлекат българите в католицизма, а русите да поддържат фанариотизма“²¹. Всяка велика сила – пише Раковски в „Граждански обзор“ на 17.01.1861 г. – употребява различни средства да удовлетвори желанията си. Затова „няма по-непостоянно нещо от европейская политика“²².

Известно е, че Г. Раковски категорично се застъпва **в защита на родното българско производство** и макар че липсва самостоятелна българска държава, практически той става предвестник на една стопанска политика, която при правителствата на Ст. Стамболов и д-р К. Стоилов се обозначава като държавен протекционизъм. Неслучайно съвременни български автори основателно определят този възглед на Раковски като **стопански национализъм** (Penchev, 2016, p. 94). В този смисъл той стига до крайност и обявява всеки разкош и преимущественото закупуване на чужди стоки за „болест“: „от разкошности се ражда нравствено развращенство, безчестие, зависти, кражби и отчайности“ (Roussev, 2015, p. 361). Според разсъжденията на Раковски, „когато един народ почне да има сам тях изтъщени и прехитрени изделия, той има право и му е простено да ги употребява, тогава не се поврежда, защо употребява свои си производи и ръкоделия, а не да ги купува от других с големи цени и да презира свои си. Това е най-голямо бедствие за едного народа – като има свои си производи и ръкоделия, да купува от других, че били тий по-изтъщени и прехитрени!“²³. Сигурен лек срещу тази опасна „болест“, е поддържането на финансов баланс между приходите и разходите, защото ако някой „гони работи скъпи без средства, той непременно ще пропадне и в злоупотребления“. И дава пример с „някои си места

²¹ Дунавски лебед, I, 51, 22 септември 1861, с. 1.

²² Дунавски лебед, I, 17, 17 януари 1861, с. 1.

²³ Дунавски лебед, I, 3, 29 септември 1860, с. 1.

в България, де са се и тий поевропейчили, т.е. облекли са се със скъпоценни дрехи и следват европейская труфа (мода), а най-паче женски пол..., а от друга страна капитали и средства са им толко нищожни и слаби, щото за малко време, според тия безсмислени разности, дохождат в крайно отчайване и струват безчестни постъпки в търговщина си²⁴. Положението на такива неразумни предприемачи Раковски сравнява с това на търговец, „кой печели само пет тисещи гроша в година, а разноси десет“²⁴.

Разкривайки пред читателите си част от механизма на икономическата зависимост на Турция от западните европейски държави, Г. Раковски показва пагубните последици и за българите от това: „Европейци като купуват от нас с най-долная цена наши сурови производи и ги огладят и изработят, пак ни ги стократно скъпо продават, как хубавичко ни съблечат!“²⁵. Според него най-доброто средство за предпазване от такава икономическа зависимост е **развитието на местното производство** – земеделско, скотовъдно, занаятчийско, както и „**разпространение търговщини**“, от което има нужда както османският, така и европейският пазар.

В обширната си статия в „Дунавски лебед“ „България в политикоикономическо отношение със Западна Европа“ от 12.10.1860 г. Г. Раковски показва доброто си познаване на българското стопанство по това време. „В България же въобще, както е знайно, народ е твърде трудолюбив и земя им производи много работи, от коих Европа има голяма нужда и тегли всяка година едно твърде голямо количество“. По-главните „местни произведения“ според Раковски са: „храна, жито въобще, вълна, конопи и лен, памук, коприна (свила), ленено семе, кожи обработени и сурови, розово масло, духан, масла-лойове, бубено семе и други“. Тези именно стоки „Европа купува от България“²⁶. Но има и други местни стоки, които се произвеждат в българските земи: „желязо, ориз, овци и говеда, врекели (чували), дървено вещество за строене (кересте), мед, восък и други“. Раковски е запознат и с износната листа на гръцките стоки за Европа: „маслини, дървено масло, смокини, лимони и портокали, сухо грозде (стафиди), вино и други“, но изводът

²⁴ Дунавски лебед, I, 3, 29 септември 1860, с. 1.

²⁵ Пак там.

²⁶ Дунавски лебед, I, 5, 12 октомври 1860, с. 1.

му е, че „те нямат никаква важност за Европа“, особено в сравнение с българските износни стоки. Също и в столицата на империята Цариград една голяма част от храните (жито, масло, сирене, овци и говеда в голямо количество) се внасят от България според редактора на „Дунавски лебед“. Почти всички търговци на добитък, хлебари, млекари, шивачи и „други най-потребни и най-нужни за човеческое общество търговщини“ се държат и водят от българи, и то „от български производи“. На основата на този икономически анализ Раковски намира допълнителни аргументи в полза на дълготрайно отстояваното искане, отправено към османското правителство, да позволи учредяването на самостоятелна българска църква и отхвърляне на зависимостта от гръцката Патриаршия, което ще позволи на българския народ да се развива още по-добре и в икономическо отношение. Независимата църковна йерархия според Раковски ще даде така необходимата административна и гражданска самостоятелност на българите, така те ще могат да се освободят от омразните гръцки угнетители и да покажат своите истински стопански възможности. В резултат от това те ще изнасят повече стоки, от които Западна Европа има нужда и които традиционно се изнасят от нашите земи, но предимно чрез чужди посредници. Нарасналите икономически възможности ще позволят на българите да внасят отвън повече стоки и ще поддействат благотворно на цялостния стопански климат в империята. Такъв резултат гърците не могат да постигнат, защото имат ограничена износна листа за разликата от богатото експортно разнообразие, което предлага българското стопанство²⁷. Ако биха имали възможности за по-самостоятелен живот, какъвто една отделна българска църковна йерархия може да осигури, българите според Раковски ще развият още по-добре своето земеделие, скотовъдство и занаяти, ще увеличат благосъстоянието си (Traykov, 1974, p. 210).

Изказано в началото на 60-те години на XIX в., когато финалът на борбите за национална еманципация чрез самостоятелна българска църква е още далеч, това пророчество на Раковски може да се възприеме и като неосъществима мечта на патриот-емигрант. Но то не е лишено от исторически основания. Екзархията, която напълно аргументирано е определяна в съвре-

²⁷ Пак там.

менната литература като българска протодържава (Petkov, 2012, pp. 10-20), наистина дава възможност не само за по-голяма религиозна, но и за административна, финансова и гражданска самостоятелност на българите. Нейният живот е съдбовно съкратен заради политическите решения от 1875-1876 г. за „отчаяно“ въстание с цел да бъдат заставени великите сили да се намесят и сравнително бързо, но и частично, да се реши въпроса за държавната самостоятелност на българите (Petkov, 2016, pp. 31-33). Трудно може да се предвиди кога, но и не може да се отрече, че ако беше просъществувала достатъчно дълго, Екзархията, именно защото е протодържава, щеше да благоприятства и стопанския напредък на българите. В този смисъл прогнозите на Раковски са наистина пророчески. Неотклонно и последователно отстояваните му възгледи за постигане на независима българска църковна йерархия имат и стопански аспект. Тази самостоятелна българска национална институция ще благоприятства свободното икономическо развитие на предприемчивите българи и ще пречи те да бъдат така безмилостно ограбвани от фанариотската патриаршия.

На друго място Г. Раковски предлага, за да се използва още по-добре българският стопански потенциал и произведенията на родното земеделие и скотовъдство, да се създаде **българско търговско дружество**: „Но главное, да не дохождат чужди человети да ни събличат и да се от нас обогатяват, ние трябва да обърнем голямо внимание на търговщината си, т.е. да съставим едно българско търговско дружество от дялове (акции) с един голям и знаменит капитал и то дружество да изпроводи свои человети по главния места в Европа, отде най-много стоки се извозват за в България“²⁸. Такова търговско дружество според Раковски освен че ще обогати своите съдружници, но и ще принесе големи ползи на целия български народ като го избави от чуждоземните търговски посредници, които го ограбват. Авторът подробно описва и начина, по който може да стане формирането на предлаганото българско търговско дружество, като уверява читателите си, че и турското правителство ще подпомогне инициативата, защото също ще има полза от нея (Roussev, 2009, pp. 52-53; 2015, pp. 361-362). Според плана на редактора на „Дунавски лебед“ българското търговско дружество трябва да започне

²⁸ Дунавски лебед, I, 3, 29 септември 1860, с. 1.

дейността си с 3000 акции по 50 английски лири. След като се събере първоначален капитал от 150 000 лири, те ще се вложат в някоя европейска банка. Ръководителите на дружеството ще отберат и изпратят в Европа по местата, откъдето се внасят най-много стоки за България, „достойни и опитни в търговщина человети“, които срещу отпуснат от дружеството кредит ще започнат своята първоначална стопанска дейност. Главното управление и „стоварище за разни стоки“ на българското търговско дружество ще е в Цариград. Подобно на гръцките търговски сдружения българската фирма ще взема по 2% комисионна в полза на дружеството и още 1,2%, „за да се събере една народна каса“, от която да се издържат способни младежи българи да учат в различни европейски университети срещу задължението след приключването на обучението си „да служат после отечеству“. Освен другите ползи, стопанската активност на българското търговско дружество ще подпомогне родното производство, защото ще изкупува и български стоки на нормални цени, а не както дотогава чуждите търговски посредници са купували прекалено евтино българските произведения²⁹. Раковски не смята идеята за създаване на българско търговско дружество за неосъществима. Напротив, при положение, че има толкова много български търговци в Русия, Влашко, Молдова, Австрия, в крайдунавските градове и в Цариград и особено из цяла България, то събирането на необходимия първоначален капитал от 150 000 лири не само е възможно, но би могло и повече да се събере. Няма сведения призивът на Г. Раковски за създаване на българско търговско дружество да се е реализирал по начина, който той предлага (Roussev, 2015, p. 363). Но това не променя общата положителна оценка за него като **идеолог на българската модернизация – икономическа, политическа и културна**.

И в следващите години в свои публикации Г. Раковски подкрепя всяка българска инициатива, която напомня неговата идея за създаване на българско търговско дружество. Винаги, когато получи сведения, той информира читателите си за създаването на нови български търговски фирми. Така напр. на 27.10.1860 г. известява чрез в. „Дунавски лебед“ за новообразуваната търговска къща в Русе на Иван Мавриди и П. Златов и публикува тяхното

²⁹ Пак там.

окръжно писмо във вестника си заедно с поощрителен коментар и пожелания за „добри успехи от все сърце“³⁰. На 15.11.1860 г. Раковски съобщава за друга българска търговска къща – „фирмата Гешооглу“, която „от няколко години насам е заслужила голяма честност в търговщината не само между наши българи, но и между другим народам“, с които българите имат полезни контакти. Като една от най-старите търговски къщи, позната най-вече в Австрия, фирмата на Гешови е открила и ново свое отделение „Гешооглу и Райнов“, чието първоначално окръжно писмо Раковски на драго сърце публикува във вестника си и пожелава успех³¹. След време в специално обособен раздел на в. „Бъдушност“, наречен „търговска част“, Раковски предвижда да помества разни търговски бюлетини за главните дунавски пристанища и Цариград, информация за „новоизнамерени машини и други оръдия, полезни за отечество и въобще за земеделие“, както и за други „изложения за търговски, био-механически и индустриални съдружества и предприятия“, които могат да се въведат в „тия прекрасни, плодови и богати земи“ в България и Румъния (Archive of Rakovski, 1952, p. 415)³².

Когато анализираме възгледите на Г. Раковски за стопанската модернизация на българите, не трябва да забравяме, че става дума за идеите и представите за бъдещо развитие на един истински патриот или както го описва Иван Вазов: „вечен скитник и мечтател... родолюбец до немай-къде, с дух за широки планове, роден за борба, за велики идеи и рискове“ (Arnaudov, 1942, p. 39). Затова и Константин Величков е категоричен, че Раковски „пръв посочи и очерта идеала, в който трябваше да се съсредоточат всичките народни желаниа и стремления, и – повече от това, пригответи и създаде със своята деятелност поколението, което взе върху си посланието да работи за постигането му“ (Arnaudov, 1942, p. 40). А проф. Иван Шишманов го определи като „най-прозорливият и трезвен реалист, който никога не се увлича от химери“ (Shishmanov, 1918, p. 23).

Обяснението за безспорния талант на Г. Раковски да вижда и провижда и политически, и икономически, е свързано не само с личните му качест-

³⁰ Дунавски лебед, I, 7, 27 октомври 1860, с. 2.

³¹ Дунавски лебед, I, 10, 15 ноември 1860, с. 2.

³² Бъдушност, I, 1, 8 март 1864, с. 1.

ва. Трябва да се има предвид и неговия произход, родовата и семейната история, която е повлияла за формирането на възгледите и убежденията му. По думите на един от първите му биографи „дядо му Съби бил богат, енергичен и предприемчив търговец, който показвал редки за тогавашното време способности. Той бил в търговски сношения с Брашов, Цариград и с други стопански центрове извън България“ (Petrov, 1910, p. 3). Баща му Стойко също има завидна биография от гледище на активна и успешна стопанска дейност Той бил освен предприемчив, още и „трудолюбив и пестелив и благодарение на това забогатял“, при това още бил и „милостив, честен и справедлив“, отличавал се от другите котленски първенци със своето родолюбие и съчувствие към страдащите си сънародници (Petrov, 1910, pp. 3-4). От значение е и личният опит на Раковски в различни стопански начинания - от цариградския му период до Кримската война (Трайков, 1974, p. 209), но и през 60-те години на XIX в. като организатор и мениджър на издаваните от него вестници.

Винаги съм се изкушавал да мисля **Георги Раковски като възможен български княз**, ако беше доживял възстановяването на българската държава. Анализът на стопанските му възгледи и публикациите му по икономически въпроси укрепва у мен убеждението, че той би бил един много добър български държавен глава – познавач на своя народ: както на неговите големи заложби, така и на слабостите му, искрено обичащ страната си и вярващ в нейния стопански и културен просперитет.

REFERENCES:

- Archive of Rakovski G S 1952, vol. 1, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia. (in Bulgarian)
- Arnaudov, M 1969, *G. S. Rakovski. Life. Works. Ideas*, 2nd edn, Nauka i izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Arnaudov, M 1942 ‘G. Rakovski in front of the descendants’, *Yearbook of the University of Sofia "St. Kliment Ohridski "*, Faculty of History and Philology, vol. 37, no. 2, pp. 3-70. (in Bulgarian)
- Penchev, P D 2016, ‘Defining Economic Nationalism on the Basis of 19th Century Bulgarian Experience’, *History of economic ideas*, vol. 24, no. 1, pp. 83-105.
- Petkov, P St and others 2012, *History and civilization. A textbook for compulsory and profiled training for the eleventh grade*, 2nd edn, Kragozor, Sofia. (in Bulgarian)

- Petkov, P St 2003, *Ideas for State Structure and Governance in the Bulgarian Society 1856-1879*, Universitetsko izdatelstvo "Sv. sv. Kiril i Metodiy", Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Petkov, P St 2012, *The Bulgarian Orthodox Church and the State Authorities in the Principality/Tsardom of Bulgaria 1878-1912 (Institutional Relations)*, Faber, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Petkov, P St 2016, 'The uprising of 1876 and the historical development of the Bulgarians and Europe', in *Collection of papers from the National Scientific Conference "140 years of the April Uprising and the April Epic of the Dryanovo Monastery"*, Faber, Veliko Tarnovo, pp. 13-36. (in Bulgarian)
- Petrov, B 1910, *Biography of Georgi Stoykov Rakovski*, Pechatnitsa P. Glushkov, Sofia. (in Bulgarian)
- Rakovski G S 1983, *Writings*, vol. 2, Balgarski pisatel, Sofia. (in Bulgarian)
- Rakovski G S 1984, *Writings*, vol. 3, Balgarski pisatel, Sofia. (in Bulgarian)
- Rakovski, G S 1967, *Bulgaria, my dear mother*, Nauka i izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Roussev, I 2009, 'The Concepts of the Commercial Society and the Modern Accounting in the Publications of the Bulgarian Revival Enlighteners', *Schetovodna politika*, vol. 1-2, pp. 48-63. (in Bulgarian)
- Roussev, I 2015, *The Commercial Modernity of the Bulgarian revival as a Culture and Practice. Research and sources*, Rovita, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Shishmanov, Iv D 1918, 'Rakovski as a politician', *Collection of the Bulgarian Academy of Sciences*, vol. 9, pp. 5-13. (in Bulgarian)
- Traykov, V 1974, *Georgi Stoykov Rakovski. Biography*, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia. (in Bulgarian)
- Von Hoon, A 1887, *The struggle of the Bulgarians for their union. Political-military history of the Bulgarian-Rumelian events in 1885*, Rousse. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Petko St. Petkov – Professor, PhD

'St Cyril and St Methodius' University of Veliko Tarnovo

Department of Early-modern and Modern Bulgarian History

Faculty of History

2, T. Tarnovski Str. 5003 Veliko Turnovo

Tel.: (+ 359) 887 875235

E-mail: drpstpetkov@gmail.com